

KONSEPT VA UNING LINGVISTIKADAGI TALQINI

Yigitaliyeva Shohsanam Isog'ali qizi
Qo'qon DPI Boshlang'ich ta'lim fakulteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada til va madaniyatning o'zaro chambarchas bog'liqligi, konseptning lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslikdagi ahamiyati, til va nutqning amaliy imkoniyatlarini yaratib beruvchi vositalardan biri konsept ekanligi, konsept haqida tilshunos olimlarimizning lingvistik qarashlari yoritib berilgan.

Abstract. In this article, the interrelationship of language and culture, the importance of the concept in linguo-culturology and cognitive linguistics, the fact that the concept is one of the tools that create the practical possibilities of language and speech, and the linguistic views of our linguists about the concept are highlighted.

Абстрактный. В данной статье рассматривается взаимосвязь языка и культуры, значение концепта в лингвокультурологии и когнитивной лингвистике, то, что концепт является одним из инструментов, создающих практические возможности языка и речи, а также лингвистические воззрения наших лингвисты о понятии выделены.

Kalit so'zlar. Til va madaniyat, til va nutq, konsept, obraz, paradigma, lingvistik talqin, tushuncha

Key words. Language and culture, language and speech, concept, image, paradigm, linguistic interpretation, concept

Ключевые слова. Язык и культура, язык и речь, концепт, образ, парадигма, лингвистическая интерпретация, понимание

Konsept - bu shunday narsaki, u so'z belgisi semantikasida o'zgarishlarga uchramaydigan va, aksincha, til-nutqning amaliy imkoniyatlarini yaratib va ularni tanlashda aniqlab, so'zlashuvchilar fikrini mazkur tilda yo'naltiradi. Konsept namoyon bo'lishining birinchi shakli obrazlardir. Konseptning mazmuniy shakli ramziy belgi hisoblanadi. Real belgini boshqalardan o'zlashtirib bo'lmaydi; u tabiiy til taraqqiyoti natijasida tildan o'sib chiqadi. Obrazni tasvirlash mumkin, tushunchani aniqlash mumkin, lekin belgini izohlash kerak bo'ladi. Belgi faqatgina obraz va tushunishni sintez qilmaydi, balki bundan chuqurroq - bu mavjudlik va borliq sintezi, konseptga uning shakllaridan biri sifatida yaqinlashishidir.

A.AVetrov so'z ma'nolari ortishi jarayonining davomiy bosqichlari nomlanishi uchun tanlangan atamalarning tasodifiy emasligini ta'kidlaydi⁸⁶. Ular o'zining ilk ma'nolaridanoq chuqur mazmunga ega. Ularni boshqaruvning

grammatik belgilari ajratib turadi: obraz - nimani? va ma'no - nimani? lekin tushunish - nimani? va nima haqida? Konsept umuman hech qanday savol bilan kengaytirilmaydi, chunki aynan u – ham xulosa nuqtasi, ham tilda jonlilik semantik taraqqiyotining yangi sathida jarayonning tugallanishidir; u ko'pchilik shakl va ma'nolar munosabatining aks ettiriluvchi umumiy mazmuni manbasidir.

Konsept mohiyatini to'liq qamrab ola bilmagan, lekin doim to'liqlikka intilgan holda fikr uzviy uch harakatni amalga oshiradi: san'atda ko'rish va idrok etish, fanda topish va tushunish, madaniyatda ishonish va nom berish.

Konsept, ko'rinish (obraz)da bo'la turib, darhol belgiga, shakllar tugalligiga intiladi, chunki uning tabiiy mavjudlik ko'rinishi - so'z - ramzdir, mazmuniy ikkilamchiligi (tushunilgan ko'rinish: tushunish - obraz, obrazli tushunish) esa mohiyatidan kelib chiqib uning ramziga aylanadi. Aytilganlarning barini inobatga olib, muallif umumiy holda konseptning turlicha tushunilishini qayd qiladi. Universalistik nuqtai nazardan konsept o'z tarkibiy shaklini o'zgartirgan holda belgida yo'qolib ketuvchi aktdir. Konsept atamasi tilshunoslik tadqiqotlarida XX asrning birinchi yarmidan paydo bo'la boshladi. Bu atama ingliz tiliga oid so'z bo'lib, (conssept), rus tilida ponyatiye (tushuncha) atamasi bilan tarjima qilinadi. Keyinchalik bu atama tushuncha atamasi bilan aralashtirib yuborila boshlangach, uning tom ma'nodagi mazmunini aniq shakllantirishga qaratilgan ishlar tadqiq qilina boshlandi. «Konsept» tushunchasi kognitiv fan va lingvokulturologiyaning asosidir. Ammo, «konsept» atamasi chet elda ham, mahalliy tilshunoslikda ham keng qo'llanilishiga qaramay, hozirda uning yagona izohi yo'q. Hozirgi kunda tilshunoslikda konsept atamasini aniqlash uchun bir qancha yondashuvlar mavjud: Yu.S.Stepanov konseptni shunday ta'riflaydi: «inson ongida madaniyat o'chog'i, bu madaniyat shaklida insonning aqliy olamiga kiradigan narsa » [22]. Shuningdek, Yu.S.Stepanov ta'kidlaganidek, «konsept» bu «ma'lum bir so'z bilan birga keladigan g'oyalar, tushunchalar, bilimlar, uyushmalar, tajribalar to'plami». (Cognition-bilish, cognize-tushunmoq, bilmoq cognitive-bilishga oid, cognition-aql, tafakkur). Insonning dunyoni, voqelikni bilishi, uni idrok etishida uning faoliyati natijasi hisoblangan tafakkurning o'rnini alohida ta'kidlash kerak. Kognitiv tilshunoslikning asosiy birligi sifatida konsept qaralishi nuqtai nazaridan o'zbek tilini kognitiv sferada o'rganish yuzasidan olib borilayotgan qator tadqiqotlarning markaziy nuqtasida ham konseptlar birinchi planda turadi. O'zbek tilshunosligining yangi shakllanayotgan paradigma (yo'nalish, oqim)larida konsept termini bot-bot qo'llaniladigan bo'ldi. Shu sababli uning lug'aviy ma'nosini anglash uchun «O'zbek tilining izohli lug'ati»dan ko'rib o'tamiz: 2 tomli lug'atda bu so'z berilmagan. Haqiqatdan ham, lug'at yaratilgan davrda konsept na ilmiy, na falsafiy manoda qo'llanar edi. Biroq uning talqini yangi –5 tomli izohli lug'atda

ham uchramadi. SHuningdek, «Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati» (A.Hojiyev)da ham berilmagan. Demak, atama o‘zbek ilmida hali mustahkam o‘rnashmagan yoki terminologik neologizm sifatida mavjud.

Yuqorida ko‘rib o‘tilganidek, jahon va rus tilshunosligida konsept quyidagi manolarda qo‘llanganligi malum bo‘ldi: 1. Bilimlar majmuini tashuvchi lisoniy birlik. 2. Milliy-madaniy semasi asosida baholanuvchi lisoniy birlik. 3. Pragmatik sistema.

Til bilim manbai ekan, demak, xar bir leksik birlikda shu til jamiyat tomonidan xosil qilingan bilim majmui mavjud. Ana shu bilim majmui nuqtai nazaridan baholangan lisoniy birlik kognitiv konsept maqomida bo‘ladi. Quyida ana shu konsept xususida so‘z yuritiladi. Har qanday bilim bosqichma-bosqich hosil qilinadi. Xususan, ona tilimizning kognitiv talimi dasturida bilim hosil qilishning quyidagi bosqichlari qayd etilgan: 1) obektni kuzatish; 2) izlanish (obekt qatorini boyitish);

- 3) siradagi har bir hodisani sharhlash; 4) qiyoslash;
- 5) umumiylikni aniqlash; 6) farqlarni topish; 7) tasniflash;
- 8) aloqadorliklarni aniqlash; 9) hukm chiqarish;
- 10) xulosani amaliyotga tadbiq etish.

Demak, kognitiv konsept zamiridagi bilim mazkur ssenariy asosida shakllanadi va uni idrok qilish ham shu asosda kechadi. Bosqichlardagi kuzatish, qiyoslash, tasniflash va hukm pog‘onalari – bilim hosil qilishning asosiy va muhim bosqichlari hisoblanadi. Har qanday bilim kuzatish, qiyoslash, tasniflash asosida hosil qilingani kabi bilim majmui sifatidagi konsept ham ana shu asosida tiklanadi va idrok etiladi. Konseptuallashtirish hodisasi borliqning til lisoniy kartinasidagi o‘rmini aniqlashdan iborat.¹

O‘zbek tilshunosligi nuqtai nazaridan sathlararo tadqiq obekti sifatida topishmoqlar masalasidagi tahlillar tadqiqot ishining navbatdagi bobida ko‘rib o‘tiladi. Konsept va uning lingvistikadagi talqinlarini umumlashtirar ekan, S.G.Vorkachev quyidagi xulosaga keladi: “konsept - bu jamoaviy bilim, lisoniy ifodaga ega va etnomadaniy xususiyatlar bilan qayd qilingan (oliy ma’naviy qadriyatlarga tegishli) ong birligi”⁸⁸. A.AVetrov qayd qilganidek, konseptlarning madaniy semantik tahlili ko‘p hollarda so‘z va idiomalarning shunday ataluvchi “ichki shakli”ni aniqlashtirishga asoslanadi, ya’ni so‘z ma’nolari, ularning tuzilishini tushungan, til tizimining lisoniy elementlari o‘rtasidagi semantik munosabatni jonli anglagan holda motivlanganligi hisobga olinadi. Mazkur atama birmuncha izoh talab etadi. V. Gumboldt fikricha, so‘zning ichki shakli - bu

¹ Vorkachev S.G. Metodologicheskoye osnovaniya lingvokonseptologii//Teoreticheskaya i prikladnaya lingvistika. Вып. 3: Aspekty metakommunikativnoy deyatelnosti. Voronej, 2002,

“fikrning tovush bilan birlashish usuli”. V.V.Vinogradov soʻzning ichki shaklini “maʼno yoki soʻzni qoʻllash negizida yotuvchi obraz, u faqatgina shu moddiy va maʼnaviy madaniyat, shu til tizimi fonidagina tushunilishi mumkin...” deya taʼkidlaydi. A.A.Potebnyaga koʻra, soʻzning ichki shakli - bu “soʻzning mayda badiiy obrazidir”, “yaqin etimologik mazmuni”, yaʼni til sohiblari tomonidan angʻlanadigan maʼnoning soʻzdagi tasavvur qilinish usuli. Frazologik birliklarning ichki shakli nisbatan “turgʻun”, u frazeologik maʼnoning asosiy qismi hisoblanadi. “Jonli ichki shakl” deb til sohiblari tomonidan angʻlanuvchi nominatsiya belgilari tushuniladi. Til konsepsiyasining zamonaviy neogumboldtian yoʻnalishiga ichki shakl belgisiga boshqacha yondashuv xos: bu yerda mazkur atama ostidagi leksik birliklar qatlamida ularning tushunchaviy mazmuni yotadi.

Oʻrganilgan adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, til, madaniyat va etnos oʻzaro chambarchas bogʻliqdir. FBlarni tadqiq qilish bosqichida maʼlum boʻldiki, faqat tilning formal tizimini va uning kommunikativ funksiyalarini tadqiq qilish tilning madaniyat yaratilishi jarayonidagi real oʻrnini cheklab qoʻyadi. Tilga, undagi FBlarga ularning mohiyatini aniqlash uchun muhim boʻlgan boshqacha yondashuv FBlarni faqat muloqotning arzimagan bir ifoda vositasi sifatida emas, balki, eng avvalo, xalq madaniyatining ajralmas qismi koʻrinishida faoliyat koʻrsatadigan oʻziga xos element sifatida tadqiq qilishda koʻrinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Vorkachev S.G., Metodologicheskiye osnovaniya lingvokonseptologii//Teoreticheskaya i prikladnaya lingvistika. Вып. 3: Аспекты
2. metakommunikativnoy deyatelnosti. Voronej, 2002,